

تبیین ژئواکونومیک نظم منطقه‌ای خاورمیانه و آسیای مرکزی

در سیستم جهانی

داوود آقایی*

استاد گروه مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه تهران

ابراهیم طاهری

استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه یزد

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۱۳ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۴/۰۴/۲۵)

چکیده

نظم منطقه‌ای را می‌توان سازماندهی الگوهای رفتاری میان واحدها و کنشگران موجود در یک منطقه تعریف کرد که در نتیجه آن هدف‌های سامانه منطقه‌ای محقق شود. برخلاف نظم قدیمی که در آن ویژگی‌های ژئوپلیتیک نقش اصلی را دارد؛ نظم جدید حالت چندبعدی دارد. در واقع با افزایش سطح ارتباطات میان کنشگران در سیستم بین‌الملل نوع جدیدی از نظم بر مبنای اشتراک‌های فرهنگی، سیاسی - امنیتی و اقتصادی شکل گرفته است که برخلاف نوع قدیمی نظم در سیستم بین‌الملل حالت جغرافیایی صرف نداشته و ارتباطات و اشتراک‌ها در آن نقش اصلی را ایفا می‌کنند. در نظم جدید، مناطق به‌عنوان حلقه‌هایی در نظر گرفته می‌شوند که گره‌هایی آن‌ها را به یکدیگر وصل می‌کند. پرسش نوشتار این است که با تمرکز بر منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی این نوع از نظم چه ویژگی‌هایی دارد؟ نتایج نشان می‌دهد که در قالب برداشت جدید از نظم، منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی دیگر مناطقی جدا از هم نیستند؛ بلکه در قالب یک منطقه تصور می‌شوند که ویژگی‌های مشترک اقتصادی دارند همچون تولیدکننده مواد خام در نظام بین‌الملل، حاشیه‌ای شدن در نظم اقتصادی بین‌المللی، شکننده و آسیب‌پذیر بودن در پیوندهای راهبردی خود با مناطق مرکزی، وابستگی سیاسی - نظامی به مناطق مرکزی و قرارگیری تحت سیاست‌های کنترلی نظام مرکزی. هدف این نوشتار تبیین ویژگی‌های ژئواکونومیک نظم پیوندی خاورمیانه و آسیای مرکزی است. روش نوشتار نیز روش توصیفی - تحلیلی خواهد بود.

کلیدواژه‌ها

آسیای مرکزی، ایران، پیوند شبکه‌ای، ترکیه، خاورمیانه، ژئواکونومیک، سیاست کنترلی، نظم پیوندی.

مقدمه

نگاه سنتی به مناطق در قالب جغرافیا سبب شکل‌گیری و جدایی آن‌ها با وجود برخورداری از ویژگی‌های اقتصادی و فرهنگی مشترک شده است. برای نمونه، در چارچوب نظریه‌های قدیمی حتی مناطقی مانند آسیای مرکزی و قفقاز با وجود داشتن ویژگی‌های مشترک سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی به‌عنوان مناطقی جداگانه از هم در نظر گرفته می‌شدند. بنابراین بی‌توجهی یا کم‌توجهی به ویژگی‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی مشترک و اولویت قائل شدن برای عنصر جغرافیا در شکل‌گیری یک منطقه به‌عنوان مهم‌ترین مشخصه نظریه‌های قدیمی شناخته می‌شود. با وجود این، در عصر جدید و با طرح نظریه‌های شبکه‌ای و ژئواکونومیک دیگر نظم فقط حالت جغرافیایی ندارد و مناطق مختلف با داشتن ویژگی‌های مشترک در قالب جدیدی در نظر گرفته می‌شوند. برای نمونه، منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به‌عنوان منطقه‌ای ژئواکونومیک در نظر گرفته می‌شوند که نمی‌توان بین آن‌ها مرزبندی کرد. در واقع، منطقه آسیای مرکزی یکی از خوشه‌های منطقه بزرگ خاورمیانه در نظر گرفته می‌شود. با این مقدمه این پرسش مطرح می‌شود که مهم‌ترین ویژگی‌های ژئواکونومیک نظم پیوندی خاورمیانه و آسیای مرکزی چیست؟ برای پاسخ‌گویی به این پرسش، ابتدا با ترکیب مدل‌های نظم شبکه‌ای و ژئواکونومیک چارچوب نظری این نوشتار شرح داده می‌شود. در بخش دوم، ویژگی‌های مشترک اقتصادی، نظامی - امنیتی شبکه کارکردی خاورمیانه و آسیای مرکزی در سیستم جهانی توضیح داده خواهد شد. در بخش سوم، پیامدهای وابستگی اقتصادی، سیاسی و نظامی امنیتی منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به جهان مرکزی بررسی می‌شود و در آخر نتیجه‌گیری ارائه خواهد شد.

چارچوب نظری

بعد از سال ۱۹۹۰ واژه ژئواکونومیک به ادبیات سیاسی بین‌المللی وارد شد. دوران اندیشه ژئواکونومی عصر جدیدی است که نقش کشورها و ایفاگری آن‌ها، همه به داده‌ها و داشته‌های اقتصادی آن‌ها مشروط است و نقش‌آفرینی و موقعیت کشورها و مناطق جغرافیایی نیز در راهبرد کلان قدرت‌های بزرگ که همان تعیین‌کننده سیاست بین‌الملل نیز هستند در گروی توان اقتصادی است که به‌موجب آن بازیگر یا بازیگران منطقه‌ای به‌نظام اقتصاد جهانی چه به‌عنوان تولیدکننده انرژی، یا توزیع‌کننده یا بازیگر تسهیل‌گر توزیع و یا حلقه‌های مکمل این نظام درهم تنیده پیوند می‌خورد (مایل افشار، ۱۳۹۱: ۱۰). در حقیقت در مفهوم ژئواکونومی، هدف‌ها با تغییر در راهبردهای اقتصادی با بهره‌گیری از بستر ژئوپلیتیک به هدف‌های راهبردی تغییر شکل داده‌اند (عزتی، ۱۳۸۴: ۳۴).

این دیدگاه هنگامی که با سنت تحلیل شبکه‌ای ادغام شود با خود دلالت‌های ضمنی جدیدی را در پی دارد؛ زیرا سنت تحلیل شبکه‌ای نظام جهانی به نقشی که واحدها در نظام-جهان در قالب‌های سه‌گانه مرکزی، پیرامونی و شبه پیرامونی ایفا می‌کنند، اهمیت زیادی می‌دهد. مطالعات ابتدایی، همچون سیندر و کیک (۱۹۷۹) و نیمت و اسمیت (۱۹۸۵) به مطالعات ابتدایی با این پیش‌زمینه توجه کرده‌اند. همه این اندیشمندان مدل مطلوب خود را بر مبنای همین نقش‌های سه‌گانه با در نظر گرفتن تجارت جهانی، قدرت نظامی و عضویت سیاسی مورد توجه قرار دادند. به این ترتیب، سیستم جهانی به شبکه جهانی تبدیل خواهد شد که خود به سه شبکه تابع اما اصلی، با عنوان، شبکه ژئوپلیتیک، شبکه ژئواکونومیک و شبکه ژئوکالچر دسته‌بندی می‌شود که با وجود حوزه‌های متمایز رفتاری، پیوندهای کارکردی، ارتباطی، محیطی و کنترلی در میان آن‌ها برقرار است (Ghasemi, 2007: 218-219).

بنابراین بُعد ژئواکونومیک یکی از مهم‌ترین ابعاد نظم جهانی شبکه‌ای است که بر سیستم اقتصاد جهانی و تقسیم کار جهانی در آن دلالت دارد. نظریه سیستم جهانی والرشترین بر این بعد تأکید دارد. نقش و میزان تأثیرگذاری کشورها و مناطق سه‌گانه در چرخه جهانی قدرت و اقتصاد متفاوت است (Gomory and Baumol, 2009: 22). در یک نتیجه‌گیری کلی مهم‌ترین پیامدهای ژئواکونومیک جهانی شدن بر نظم منطقه‌ای عبارت‌اند از:

۱. تعریف مناطق در قالب کارکرد آن‌ها در اقتصاد جهانی؛
۲. حاشیه‌ای شدن برخی مناطق در چرخه اقتصاد جهانی؛
۳. نامتقارن بودن روابط و پیوندهای راهبردی مناطق در قالب نقش‌های تعریفی؛
۴. شکننده و آسیب‌پذیر بودن برخی مناطق پیرامونی در پیوندهای راهبردی خود با مناطق مرکزی؛
۵. آسیب‌پذیر بودن مناطق پیرامونی در برابر بحران‌های احتمالی سیستم جهانی بر اثر اصل پیوند بحران‌ها؛
۶. تبدیل حساسیت‌های ژئواکونومیک مناطق به حساسیت‌های ژئوپلیتیک، امنیتی و قرار گرفتن آن‌ها در معرض سیاست‌های کنترلی بخش سیاسی سیستم جهانی و به بیانی ابرهژمون و هژمون‌های برتر؛
۷. پدیدار شدن عنصر مداخلات خارجی به‌عنوان مشکل مناطق پیرامونی، اما حساس از منظر ژئواکونومیک و ژئوپلیتیک (قاسمی، ۱۳۹۱: ۶۹-۶۸).

ویژگی‌های مشترک اقتصادی، نظامی-امنیتی شبکه کارکردی خاورمیانه و آسیای مرکزی در سیستم جهانی

از منظر ژئواکونومیک و با توجه به نظریه شبکه منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی ویژگی‌های مشترک اقتصادی، نظامی و سیاسی مشترکی دارند که سبب شده است تا به‌عنوان یک منطقه‌ای متمایز شناخته شوند. در ادامه به‌صورت موردی به این ویژگی‌ها اشاره خواهد شد.

الف) وابستگی اقتصادی منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به جهان مرکزی

با بهره‌گیری از نظریه تقسیم کار بین‌المللی والرشتاین زیرسیستم خلیج فارس و آسیای مرکزی جزو بخش پیرامونی سیستم جهانی هستند و در سیستم جهانی کارکرد تولید مواد خام دارند. اقتصاد کشورهای این حوزه، تک‌محصولی و به حوزه انرژی وابسته است. ارزیابی از صادرات خاورمیانه و آسیای مرکزی و مهم‌ترین شریک‌های اقتصادی‌شان به‌راحتی وابستگی جدی این مجموعه به اروپا و آمریکای شمالی را نشان می‌دهد. جدول ۱، اطلاعات تکمیلی را از راه نشان‌دادن جهت (ارزش) و سهم صادرات کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به سمت بازارهای اروپا و آمریکا و چین را بیان می‌کند. این جدول به‌خوبی نشان می‌دهد که هدف اصلی صادراتی این کشورها چین و اتحادیه اروپا است.

جدول ۱. مقصد صادراتی کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به درصد (۲۰۱۴)

کشور					
ایران	چین (۳۵)	هند (۱۹)	کره جنوبی (۱۲)	ژاپن (۱۱)	ایتالیا (۴/۱)
عربستان	چین (۱۹)	ژاپن (۱۸)	کره جنوبی (۱۳)	هند (۱۱)	سنگاپور (۵)
ترکیه	آلمان (۲/۹)	عراق (۷/۶)	ایران (۱/۶)	بریتانیا (۴/۵)	امارات (۵)
قطر	ژاپن (۳۱)	کره جنوبی (۲۲)	هند (۱۵)	سنگاپور (۶/۶)	چین (۴/۶)
امارات	ژاپن (۲۴)	هند (۲۱)	سنگاپور (۸/۴)	کره جنوبی (۸/۳)	چین (۵/۹)
عراق	هند (۳۳)	چین (۱۹)	کره جنوبی (۱۶)	ایتالیا (۷)	اسپانیا (۶)
لبنان	آفریقای جنوبی (۱۷)	سوئیس (۱۷)	عربستان سعودی (۷)	امارات متحده (۶/۹)	سوریه (۵/۸)
اردن	عراق (۱۳)	امارات متحده (۱۳)	هند (۱۲)	عربستان (۸/۵)	-
سوریه	لبنان (۱۶)	اردن (۱۵)	مصر (۱۵)	هند (۹/۴)	آلمان (۶/۴)
یمن	چین (۳۶)	تایلند (۱۷)	کره جنوبی (۱۱)	هند (۱۱)	ژاپن (۳/۹)
قزاقستان	چین (۲۰)	روسیه (۹)	ایتالیا (۸/۷)	هلند (۷/۴)	فرانسه (۹/۶)
ازبکستان	روسیه (۲۸)	چین (۲۲)	ترکیه (۱۷)	قزاقستان (۱۶)	فرانسه (۳/۳)
ترکمنستان	چین (۸۱)	ترکیه (۲۱)	روسیه (۱۷)	اوکراین (۷/۴)	آلمان (۵/۸)

Sources: The World Trade Organization (2015), "Quarterly World Merchandise Trade by Region and Selected Economies", Available at:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/short_term_stats_e.htm, (Accessed on: 14/5/2015).

بررسی ترکیب صادراتی کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی همان‌گونه که در جدول ۲ به آن اشاره شده است نشان می‌دهد که بیشتر کشورهای این منطقه به جز ازبکستان که تا حدودی صادرات صنعتی نیز در دستور کار آن قرار گرفته، مواد خام صادر می‌کنند. شایان توجه اینکه نقش کالاهای ساخته‌شده در میان همه کشورهای منطقه به جز ترکیه و ازبکستان تقریباً اندک است؛ بنابراین منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی در سیستم جهانی شده، نقش کارکردی تأمین مواد خام را دارند. جدول ۳ نشان می‌دهد، به‌گونه‌ای که ماشین‌آلات، وسایل نقلیه، هواپیما، سنگ‌های زینتی (بیشتر الماس و طلا) و ماشین و قطعات الکتریکی بیشترین میزان واردات این کشورها را به خود اختصاص داده است.

جدول ۲. ترکیب صادراتی برخی کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به درصد (۲۰۱۴)

عربستان	نفت خام (۷۶)	نفت تصفیه‌شده (۵/۷)	اتیلن پلیمر (۳/۷)	الکل اکلک (۲/۹)	گاز نفتی (۲/۵)
ترکیه	طلا (۸/۲)	ماشین‌آلات (۴)	نفت تصفیه‌شده (۳/۴)	میله آهن خام (۳/۲)	قطعات خودرو (۲/۵)
ایران	نفت خام (۷۲)	گازوئیل (۳/۴)	نفت تصفیه‌شده (۳/۴)	اتیلن پلیمر (۳/۳)	اوره آهن (۲/۴)
قطر	گاز نفتی (۴۷)	نفت خام (۳۹)	نفت تصفیه‌شده (۱/۷)	اتیلن پلیمر (۲/۱)	کودهای کشاورزی (۱/۳)
امارات	نفت خام (۴۶)	نفت تصفیه‌شده (۱۳)	طلا (۹/۲)	گازوئیل (۷/۴)	جواهرات (۳/۵)
اردن	فسفات کلسیم (۱۱)	کود پتاسیم (۶)	داروهای بسته‌بندی‌شده (۵/۶)	مواد شیمیایی (۳۳/۴)	منسوجات (۳/۲)
یمن	نفت خام (۱۷)	گازوئیل (۲۳)	نفت تصفیه‌شده (۵/۸)	زغال سنگ (۲/۲)	ماهی (۱/۳)
سوریه	فسفات کلسیم (۱۱)	نفت خام (۷/۸)	میوه (۴/۷)	ادویه (۳/۷)	آلمینیوم (۲/۸)
لبنان	طلا (۲۸)	الماس (۵/۹)	جواهرات (۵/۹)	تولیدات برق (۳/۱)	مس (۲/۷)
قزاقستان	نفت خام (۵۵)	گازوئیل (۴/۹)	مس (۴/۳)	آهن صاحب آلیاژ (۴/۳)	نفت تصفیه‌شده (۴/۲)
ازبکستان	پنبه خام (۱۵)	ماشین‌ها (۱۵)	مس (۹/۳)	پنبه (۶/۶)	مواد رادیواکتیو (۶/۲)
ترکمنستان	گازوئیل (۸۱)	نفت تصفیه‌شده (۱۰)	پنبه (۲/۳)	پروپیلن پلیمر (۱/۴)	نفت خام (۱/۳)

Sources: The World Trade Organization (2015), "Quarterly World Merchandise Trade by Region and Selected Economies", Available at: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/short_term_stats_e.htm, (Accessed on: 14/5/2015), UNCTAD Stat (2015), "Country Profile", Available at: <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/home/Indexen.html>, (Accessed on: 14/4/2015).

منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی واردکننده ماشین‌آلات، دارو و دیگر کالاهای ساخته شده است. نقش تولیدات اتومبیل در صادرات کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به ۱ درصد هم نمی‌رسد. این در حالی است که در صادرات آمریکای شمالی ۱۱ درصد و استرالیا، ژاپن و نیوزیلند بیشتر از ۱۵ درصد در سال است (The World Bank, 2015).

جدول ۳. ترکیب وارداتی برخی کشورهای منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به درصد (۲۰۱۴)

عربستان	ماشین‌آلات (۱۱)	نفت تصفیه‌شده (۵/۴)	داروهای بسته‌بندی‌شده (۲/۳)	جو (۱/۸)	قطعات کامیون (۱/۶)
ترکیه	نفت تصفیه‌شده (۸)	ضایعات آهن (۴/۳)	طلا (۳/۹)	ماشین (۳/۶)	گازوئیل (۲/۷)
ایران	طلا (۱۳)	گوشت (۳/۳)	آهن (۲/۶)	ذرت (۲/۴)	برنج (۲)
قطر	ماشین (۱۴)	جواهرات (۵)	هواپیما و فضاپیما (۵)	توربین گاز (۴/۶)	اوره آهن (۲/۷)
امارات	جواهرات (۱۱)	نفت تصفیه‌شده (۵/۷)	طلا (۵/۶)	ماشین (۵/۲)	پخش تجهیزات (۳/۸)
اردن	نفت تصفیه‌شده (۱۳)	نفت خام (۱۱)	ماشین‌ها (۴)	گازوئیل (۲/۳)	داروی بسته‌بندی‌شده (۲/۱)
یمن	نفت تصفیه‌شده (۱۷)	گوشت (۱۳)	ماشین‌ها (۴/۶)	شکر خام (۳/۷)	برنج (۲/۶)
سوریه	ماشین‌ها (۴/۱)	شکر خام (۴/۱)	ذرت (۲/۸)	سویا (۲/۵)	برنج (۲/۴)
لبنان	نفت تصفیه‌شده (۲۳)	طلا (۵/۳)	انواع ماشین (۴/۸)	آهن نیمه‌کاره (۴/۵)	داروی بسته‌بندی‌شده (۳/۵)
قزاقستان	نفت خام (۵/۲)	ماشین‌آلات راه آهن (۳/۵)	نفت تصفیه‌شده (۳/۳)	ماشین (۳/۲)	داروی بسته‌بندی‌شده (۳/۲)
ازبکستان	قطعات خودرو (۸/۱)	داروی بسته‌بندی‌شده (۴/۴)	چوب صون (۳/۱)	نفت خام (۳)	نفت تصفیه‌شده (۳)
ترکمنستان	لوله‌های آهن (۶/۹)	سوپاپ (۴/۲)	سازه‌های آهن (۴/۱)	لوله آهن (۳/۴)	میله آهن خام (۳)

Sources: The World Trade Organization (2015), "Quarterly World Merchandise Trade by Region and Selected Economies", Available at:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/short_term_stats_e.htm, (Accessed on: 14/5/2015), UNCTAD Stat (2015), "Country Profile", Available at:

<http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/home/Indexen.html>, (Accessed on: 14/4/2015).

این واردات همان‌گونه که در جدول ۴ نشان داده شده است از کشورهای صنعتی نظام بین‌الملل در جنوب شرقی آسیا شامل چین، کره جنوبی، ژاپن و اتحادیه اروپا شامل آلمان، بریتانیا و همچنین کشورهای آمریکا و روسیه انجام شده است.

جدول ۴. مهم‌ترین تأمین‌کننده واردات کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به درصد (۲۰۱۴)

کشور					
ایران	چین (۲۱)	ترکیه (۱۹)	کره جنوبی (۱۲)	آلمان (۷/۲)	هند (۵)
عربستان	چین (۱۵)	آمریکا (۱۰)	آلمان (۸/۵)	کره جنوبی (۷/۷)	هند (۷/۲)
ترکیه	آلمان (۱۱)	چین (۹/۹)	روسیه (۷/۳)	ایتالیا (۶/۶)	آمریکا (۶/۴)
قطر	بریتانیا (۱۲)	آمریکا (۱۰)	ژاپن (۹/۳)	آلمان (۸/۹)	ایتالیا (۸/۱)
امارات	هند (۱۸۹)	چین (۱۷)	آلمان (۷/۱)	آمریکا (۱/۶)	ژاپن (۵)
عراق	ترکیه (۳۳)	چین (۱۵)	کره جنوبی (۵/۸)	آلمان (۴/۶)	هند (۹/۳)
اردن	عربستان سعودی (۲۰)	چین (۹/۶)	امارات متحده (۶)	آلمان (۵)	ایتالیا (۴/۳)
یمن	چین (۱۳)	امارات متحده (۸/۴)	هند (۶/۷)	عربستان سعودی (۵)	ترکیه (۴/۵)
سوریه	چین (۱۸)	اوکراین (۸/۸)	کره جنوبی (۶/۶)	مصر (۵/۱)	هند (۵/۱)
لبنان	امارات متحده (۱۰)	ایتالیا (۷/۷)	چین (۷/۸)	فرانسه (۷)	اوکراین (۶/۶)
قزاقستان	روسیه (۳۶)	چین (۱۸)	اوکراین (۵/۷)	آلمان (۵/۶)	آمریکا (۳/۹)
ازبکستان	روسیه (۲۲)	کره جنوبی (۱۷)	چین (۱۷)	قزاقستان (۱۳)	آلمان (۴/۸)
ترکمنستان	چین (۲۱)	ترکیه (۲۱)	روسیه (۱۷)	اوکراین (۷/۴)	آلمان (۵/۸)

Sources: The World Trade Organization (2015), "Quarterly World Merchandise Trade by Region and Selected Economies", Available at: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/short_term_stats_e.htm, (Accessed on: 14/5/2015), UNCTAD Stat (2015), "Country Profile", Available at: <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/home/Indexen.html>, (Accessed on: 14/4/2015).

همه جدول‌ها نشان می‌دهند که ترکیب صادرات، واردات و همچنین نوع مقصد صادراتی و تأمین‌کنندگان کالاهای وارداتی کشورهای منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی بیانگر نوعی وابستگی آن‌ها به کشورهای قدرتمند و مرکزی نظام بین‌الملل همچون چین، آمریکا، اتحادیه اروپا، ژاپن و حتی روسیه است. در نتیجه، نوعی رابطه مبادله یک‌سویه میان این دو گروه حاکم شده است که خود را در قالب نامتقارن بودن رابطه اقتصادی میان دو گروه از کشورها به سود گروه صنعتی شده نظام بین‌الملل نشان می‌دهد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

ب) وابستگی نظامی خاورمیانه و آسیای مرکزی به مناطق مرکزی سیستم جهانی کشورهای منطقه پیرامونی خاورمیانه و آسیای مرکزی نه تنها از نظر اقتصادی به خارج وابسته هستند بلکه از نظر نظامی نیز به شدت به خارج و تولیدکنندگان خارجی وابسته هستند. برای نمونه، درحالی که در کشورهای مرکزی سیستم جهانی از جمله آمریکا، روسیه، آلمان، چین و فرانسه، بریتانیا و اسپانیا بزرگ‌ترین تولیدکنندگان اسلحه در جهان هستند کشورهای منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به بزرگ‌ترین مصرف‌کنندگان این سلاح‌ها تبدیل شده‌اند. همان‌گونه که در جدول ۵ نشان داده شده است کشورهای آمریکا، روسیه، آلمان، چین، فرانسه، بریتانیا، اسپانیا، اوکراین، ایتالیا و اسرائیل در صدر صادرات اسلحه به این کشورها قرار دارند.

جدول ۵. درصد صادرات اسلحه جهان در سال ۲۰۰۹-۲۰۱۳

کشور	درصد صادرات
آمریکا	۲۹
روسیه	۲۷
آلمان	۷
چین	۶
فرانسه	۵
بریتانیا	۴
اسپانیا	۳
اوکراین	۳
ایتالیا	۳
اسرائیل	۲

Source: Holtom, Paul (2010), "Arms Transfers to Europe and Central Asia", Available at: <http://books.sipri.org/files/misc/SIPRIBP1002.pdf>, (Accessed on: 15/4/2015).

جدول صادراتی بالا درحالی است که همه کشورهای منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی واردکننده اسلحه هستند و واردات اسلحه روز به روز از سوی کشورهای این منطقه بیشتر می‌شود به گونه‌ای که واردات تجهیزات نظامی به وسیله دولت‌های خاورمیانه بین سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۴ و ۲۰۱۳-۲۰۰۹ سالانه ۳ درصد افزایش یافته است (SIPRI, 2014). با این شرایط، رقابت اصلی برای فروش اسلحه به کشورهای منطقه پیرامونی خاورمیانه و آسیای مرکزی میان آمریکا و روسیه است (Weir, 2012). شایان توجه اینکه، ایالات متحده آمریکا در زمینه صدور تسلیحات به خاورمیانه از روسیه برتر است (لطفیان، ۱۳۸۸: ۱۹۲). به گونه‌ای که

ارزش صادرات (مطابق با ارزش دلار در سال ۲۰۱۲) تسلیحات روسی در مقابل تسلیحات آمریکایی تقریباً نصف است. برای نمونه، از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۱، ارزش کلی میزان صادرات تسلیحاتی آمریکا به غرب آسیا و شمال آفریقا، حدود ۴/۶۰۹ میلیارد دلار بوده است که دو برابر ارزش کلی صادرات تسلیحاتی روسیه یعنی ۲/۷۶۳ میلیارد دلار است (Holtom, 2010: 4-5).

ج) وابستگی سیاسی و دائمی شدن حمایت مرکز از پیرامون

مناطق پیرامونی به دلیل وابستگی‌های سیاسی، اقتصادی که با نقاط کانونی و مرکزی نظام بین‌الملل پیدا کرده‌اند به شکل دائمی و پیوسته تا زمان تثبیت شدن کامل حکومت نیازمند حمایت‌های نقاط مرکزی سیستم سیاسی - اقتصادی جهانی هستند. در نتیجه، به محض اینکه این حمایت‌ها از این حکومت‌ها برداشته شود، فرو می‌پاشند و نظمی به شدت ضد مرکز شکل می‌گیرد که کاملاً در جهت عکس منافع آن عمل می‌کند. نمونه این مسئله در انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ است. برقراری پیوند راهبردی میان دو طرف هدف‌های مختلفی دارد؛ درحالی که از سوی قدرت‌های بزرگ با هدف دسترسی به مواد خام ارزان‌قیمت و امنیت انرژی است؛ اما از طرف دولت پیرامونی با هدف حفظ و ادامه نظام سیاسی موجود است. تلاش مرکزی‌ها برای تأمین امنیت کشورهای مناطق پیرامونی سبب تثبیت حضور سیاسی و نظامی و حتی وابستگی نظامی کشورهای عضو مناطق مرکزی در این مناطق می‌شود (Dos Santos Lersch and Simao Sarti, 2014: 96). برای نمونه، ایجاد پایگاه در هر یک از این کشورهای منطقه مانند ازبکستان، تاجیکستان، قزاقستان، قرقیزستان، عربستان، کویت، قطر، امارات متحده عربی و بحرین که البته فقط با انگیزه مقابله با تهاجم خارجی صورت نگرفته و بی‌ثباتی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی نیز یکی از دلایل ایجاد چنین پایگاه‌هایی با هدف تأمین امنیت انرژی و ایجاد موازنه در مقابل قدرت چالشگر منطقه‌ای است که با ایجاد موازنه‌ای یک‌جانبه می‌خواهند آن را مهار و کنترل کنند.

جدول ۶. پایگاه‌های نظامی آمریکا در خاورمیانه و آسیای مرکزی

بحرین	امارات	عمان	قطر	کویت	عربستان	قرقیزستان	قزاقستان	تاجیکستان	ازبکستان	آمریکا
۱	-	۳	۱	-	۱	۲	۱	۱	۲	

Source: Dufour, 2007 (a): 4-8.

نقشه ۱ نشان می‌دهد که پایگاه‌های نظامی، هوایی و زمینی آمریکا در همه بخش‌های شمال و جنوب ایران وجود دارد؛ به گونه‌ای که ۱۷ پایگاه هوایی آمریکا از شمالی تا جنوبی‌ترین نقاط

مرزی ایران چه با هدف محاصره ایران و چه با هدف تحت تأثیر قرار دادن دیگر کشورها وجود دارند.

نقشه ۱. پایگاه‌های نظامی آمریکا در خاورمیانه و آسیای مرکزی

Source: Dufour, Jules (2007) (b), "The World Wide Network U.S. Military Bases; The Global Development US Military Personnel", Available at: https://www.bibliotecapleyades.net/sociopolitica/sociopol_globalmilitarism58.htm, (Accessed: 12/7/2017).

در نتیجه، حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای در منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی با هدف تأمین امنیت متحدان دائمی می‌شود و این منطقه در چارچوب سیاست کنترلی بخش سیاسی سیستم جهانی قرار می‌گیرد که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

پیامدهای وابستگی اقتصادی، سیاسی و امنیتی مناطق پیرامونی به مناطق مرکزی وابستگی اقتصادی، نظامی و سیاسی امنیتی منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی به منطقه مرکزی نظام بین‌الملل سبب نامتقارن شدن روابط و پیوندهای راهبردی مناطق در قالب نقش‌های تعریفی، آسیب‌پذیری مناطق مرکزی در مقابل بحران‌های احتمالی نظام جهانی و

قرارگیری در چارچوب سیاست کنترلی نظام جهانی شده است که در ادامه هر یک را بیان می‌کنیم.

الف) نامتقارن بودن روابط و پیوندهای راهبردی مناطق در قالب نقش‌های تعریفی

در این نظم همان‌گونه که در قسمت پیشین به آن اشاره شد روابط میان مناطق پیرامونی، شبه‌پیرامونی و مرکزی رابطه‌ای دوسویه و در قالب وابستگی متقابل نیست؛ بلکه روابط میان این مجموعه حالت نابرابر دارد. در یک‌سر طیف کشورهای قدرتمند و صنعتی آمریکا و اتحادیه اروپا قرار دارند و در سر دیگر طیف کشورها و مناطق پیرامونی همچون خاورمیانه و آسیای مرکزی قرار دارند. رابطه این دو گروه از کشورها اگرچه حالت کارکردی دارد؛ اما به‌صورت وابستگی سیاسی و اقتصادی و حتی فرهنگی پیرامونی‌ها به مناطق مرکزی است (ساعی، ۱۳۸۴: ۱۶-۱۴)، که بیان‌کننده نیاز جدی کشورهای خاورمیانه و آسیای مرکزی به کالاهای سرمایه‌ای، فناوری و بازارهای صادراتی کشورهای غربی و مناطق توسعه‌یافته با هدف فروش کالاها و مواد خامی است که در اختیار دارند. از سوی دیگر کشورهای مرکزی نظام بین‌الملل نیز در بخش‌های خاصی از اقتصاد این کشورها از جمله نفت و گاز سرمایه‌گذاری کرده‌اند (کلانتری و خلیلی، ۱۳۸۹: ۲۵).

مقایسه تولید ناخالص داخلی به‌خوبی توان نابرابر اقتصادی این کشورها را نشان می‌دهد. در سال ۲۰۱۳ تولید ناخالص جهان بالای ۷۸ تریلیون دلار بود که ایالات متحده بیشتر از ۱۷ تریلیون دلار بود. این شاخص برای اتحادیه اروپا نیز بیش از ۱۶ تریلیون دلار بود. این در حالی است که سهم ایران، ترکیه و عربستان سعودی به‌عنوان سه کشور بزرگ منطقه خاورمیانه کمتر از ۲۰۰۰ میلیارد دلار یعنی ۱۹۶۰ میلیارد دلار بود (The World Bank, 2016). وابستگی به نفت در کشورهای مهم تولیدکننده این محصول در منطقه تقریباً مشابه بود؛ به‌شکلی که ۹۰ درصد صادرات عربستان نفت و مشتقات آن است. این درصد برای ایران ۸۰، برای عراق ۹۲، برای قزاقستان بالای ۶۰ درصد و برای دیگر کشورهای صادرکننده نفت منطقه نیز وضعیت تقریباً به همین صورت است. علاوه بر وابستگی اقتصادی، وابستگی تکنولوژیکی کشورهای منطقه به مراکز صنعتی از دیگر ویژگی این نظم پیوندی-کارکردی است (The Global R&D Funding Forecast, 2015). همه این مسائل، افزون بر آنچه در بخش اول به آن اشاره شد، سبب نابرابر شدن رابطه میان مناطق پیرامونی از جمله خاورمیانه و آسیای مرکزی در مقابل مناطق مرکزی نظام بین‌الملل شده است.

ب) آسیب پذیر بودن مناطق پیرامونی در برابر بحران‌های احتمالی سیستم جهانی بر اثر اصل پیوند بحران‌ها

از آنجایی که این نظم حالت شبکه‌ای دارد و میان مناطق سه‌گانه مرکز، پیرامون و شبه پیرامون پیوندی شبکه‌ای برقرار است وقوع هر نوع بحرانی در هر یک از این مناطق به‌ویژه از مرکز به سمت پیرامون دور از ذهن نیست. برای نمونه، بحران مالی جهانی سال ۲۰۰۸ که کاهش سطح تولید ناخالص داخلی در سطح جهانی و کاهش تقاضا برای نفت خام را به همراه داشت و زمینه کاهش قیمت نفت را فراهم ساخت (معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی، ۱۳۸۹). در این بحران، مناطق خاورمیانه و آسیای مرکزی کاهش رشد اقتصادی را به‌ویژه در سال ۲۰۰۹ تجربه کردند. به‌گونه‌ای که منطقه خاورمیانه که سال قبل از آن رشد اقتصادی ۵ درصد را تجربه کرده بود در سال ۲۰۰۹ میزان رشد اقتصادی‌اش با یک درصد کاهش به ۴ درصد در سال ۲۰۰۹ رسید. مجموعه کشورهای مستقل هم‌سود از جمله آسیای مرکزی، وضعیتی سخت‌تر از کشورهای خاورمیانه را پشت سر گذاشتند؛ به‌شکلی که رشد اقتصادی ۵/۵ درصدی منطقه در سال ۲۰۰۹ تا چند سالی سیر منفی را تجربه می‌کرد (IMF, 2010).

کشورهای نفت و گازخیز خاورمیانه برای تکمیل و اجرای طرح‌های انرژی، به منابع مالی و اعتباری کافی دسترسی نداشتند و این مسئله، بسیاری از طرح‌ها را با چالش روبه‌رو کرد. کاهش شدید قیمت نفت هم موجب شد تا برنامه‌های مربوط به توسعه ظرفیت تولید نفت در منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی با مشکلات زیادی همراه شود. بنابراین بحران‌های مالی که در بخش مرکزی اتفاق می‌افتد به راحتی به دیگر بخش‌های نظام جهانی سرایت می‌کند و نتیجه آن بی‌ثباتی‌های مالی و کاهش سرمایه‌گذاری‌ها و در نتیجه کاهش رشد اقتصادی در کشورهای پیرامونی از جمله خاورمیانه و آسیای مرکزی است.

ج) قرارگرفتن مناطق ژئواکونومیک در معرض سیاست‌های کنترلی بخش سیاسی سیستم جهانی

جایگاه ژئوپلیتیک و ژئواکونومیک زیرسیستم خلیج فارس و آسیای مرکزی در قالب مجموعه کلان خاورمیانه در آینده قدرت جهانی مانع از این شده است که آمریکا به راحتی از این مناطق خارج شود. به همین دلیل است که روی این موضوع که نباید هیچ قدرت مهاجم و رقیب جدی برای آمریکا در آنچه جفری کمپ بیضی راهبردی می‌نامد فرصت قدرت‌نمایی پیدا کند، تأکید ویژه‌ای دارد و جلوگیری از ظهور قدرت رقیب را در ردیف هدف‌های سیاسی و ملی آمریکا قرار می‌دهد (ملازمی، ۱۳۸۵: ۱۰۶). تسلط بر نفت خاورمیانه از جمله خلیج فارس و آسیای مرکزی، به معنای در کنترل درآوردن اقتصاد جهانی و به‌کارگرفتن نفوذ بر اقتصاد

کشورهای رقیب است. چین، ژاپن و اتحادیه اروپا، در مقام رقیب‌های اقتصادی، علمی و صنعتی آمریکا، در سیاست‌های کلان واشنگتن در اولویت هستند. در این چارچوب، رقابت آمریکا و قدرت‌های بزرگ برای تسلط بر منابع نفتی خلیج فارس و آسیای مرکزی به‌عنوان دو ضلع بیضی انرژی، بیش از گذشته شدت می‌یابد. تلاش برای شکل‌دهی به نظم امنیتی هوشمند از راه ایجاد سیستم‌های دفاع موشکی در منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی و فروش تسلیحات پیشرفته به کشورها، یکی از ابزارهای آمریکا برای کنترل منطقه پیرامونی خاورمیانه و آسیای مرکزی است. الگوی امنیتی بازدارندگی و موازنه قوا دو الگوی دیگری است که به‌وسیله ایالات متحده آمریکا در مجموعه امنیتی خاورمیانه و آسیای مرکزی به‌کار گرفته خواهد شد. بدین ترتیب که بازدارندگی از نوع یک‌جانبه است و آمریکا در نقش مدافع، به‌دنبال تأمین امنیت متحدان منطقه‌ای است. چالشگران این مجموعه ایران و روسیه به شکل تهدید عینی و عربستان و عراق به شکل تهدید بالقوه‌اند. با جنگ همه‌جانبه علیه عراق و در نتیجه حضور نیروی نظامی گسترده آمریکا به عراق، خود عامل ثبات بازدارندگی است. همچنین این الگو بر روابط نامتقارن قدرت میان آمریکا و ایران قرار دارد. اگرچه در منطقه آسیای مرکزی با توجه به قدرت روسیه روابط دو کشور تا حدودی از خلیج فارس متقارن‌تر است (Barzegar, 2010: 2).

نتیجه

در چارچوب رویکرد شبکه‌ای مناطق دیگر جدا از هم تصور نمی‌شوند و به‌دلیل ویژگی‌های کارکردی که دارند از هم متمایز می‌شوند. برای نمونه، کشورهای منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی در چارچوب نظریه‌های قدیمی جدا از هم فرض می‌شدند؛ اما با در نظر گرفتن نگرش جدید به مطالعات منطقه‌ای از راه حلقه‌هایی بهم پیوند می‌خورند. در این زمینه، این منطقه به‌دلیل نقشی که در تأمین مواد خام جهانی دارد؛ اهمیت کارکردی دارد. کارکرد منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی در نظم شبکه‌ای شده جهانی بیشتر تأمین مواد خام انرژی از جمله نفت و گاز است. از نظر سیاسی، اقتصادی و نظامی بسیار زیاد به مناطق مرکزی وابسته هستند. به‌گونه‌ای که اگر حمایت‌های کشورهای مرکزی نظام بین‌الملل از جمله آمریکا و اروپا نباشد این کشورها فرو خواهند پاشید. وابستگی اقتصادی از آن جهت است که همه کشورهای منطقه به‌جز ترکیه بیش از ۶۰ درصد صادراتشان مواد خام است و ترکیب صادراتی آن‌ها تنوع چندانی ندارد. از نظر نظامی و امنیتی نیز این کشورها به‌جز ایران وابسته هستند. به‌گونه‌ای که بیشتر آن‌ها واردکنندگان کالاهای نظامی و تسلیحاتی هستند. به‌دلیل اهمیت راهبردی منطقه خاورمیانه و آسیای مرکزی در تأمین انرژی این منطقه سبب می‌شود که تحت سیاست‌های کنترلی بخش سیاسی نظام جهانی از راه پایگاه‌سازی، ایجاد بازدارندگی در مقابل بازیگران

چالشگر و قراردادهای بلندمدت حمایت امنیتی باشد. برای نمونه، آمریکا از راه ایجاد پایگاه در کشورهای منطقه آسیای مرکزی و خاورمیانه نوعی سیستم موازنه قوای هوشمند در مقابل کنشگرانی چون روسیه و ایران ایجاد کرده است و با بزرگ کردن تهدیدهای مربوط به این دو کنشگر، هم سلاح‌های مورد نظر را در دو منطقه می‌فروشد و هم می‌تواند با بهانه امنیت انرژی بازیگرانی چون چین، هند و جنوب شرق آسیا و حتی اروپا را در کنترل خود نگه دارد.

منابع

الف) فارسی

۱. ساعی، احمد (۱۳۸۴)، *توسعه در مکاتب متعارض، تهران: قومس*.
۲. عزتی، عزت‌اله (۱۳۸۴)، *ژئواکونومی انرژی و پیامدهای آن بر سه کشور ایران، پاکستان و هند، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی*.
۳. قاسمی، فرهاد (۱۳۹۱)، «جهانی شدن و مدل‌های امنیت منطقه‌ای در سیستم جهانی»، *ژئوپلیتیک*، سال ۸، شماره ۳، صص ۹۰-۶۰.
۴. کلانتری، صمد و عبدالرسول خلیلی (۱۳۸۹)، «جهانی شدن و روابط شمال-جنوب»، *تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، شماره ۳، صص ۵۰-۲۱.
۵. لطفیان، سعیده (۱۳۸۸)، «جنگ‌افزارهای کشتار جمعی و کنترل تسلیحات در خاورمیانه»، *روابط خارجی*، سال ۱، شماره ۱، صص ۲۲۶-۱۸۹.
۶. مایل افشار، فرحناز (۱۳۹۱)، «بررسی تأثیر جایگاه ژئوپلیتیک و ژئواکونومی در مؤلفه‌های قدرت ملی ایران»، *رهنامه سیاست‌گذاری*، سال ۳، شماره ۱، صص ۱۳۹-۱۱۰.
۷. ملازهی، پیرمحمد (۱۳۸۵)، «حضور ناتو و آمریکا در افغانستان و تأثیر آن بر امنیت ایران و جهان اسلام»، *مطالعات راهبردی جهان اسلام*، سال ۱۰، شماره ۲۵، صص ۱۱۲-۱۰۲.
۸. معاونت پژوهش‌های سیاست خارجی (۱۳۸۹)، «آمریکا و بحران اقتصادی جهان»، <http://www.csr.ir/departments.aspx?abtid=05&depid=44&semid=453> (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۴/۱۱/۱۱)

ب) انگلیسی

1. Barzegar, Kayhan (2010), "Balance of Power in Persian Gulf: an Iranian View", *Middle East Policy*, Vol. 17, No. 3, pp. 74-78.

2. Dos Santos Lersch, Bruna and Josiane Simão Sarti (2014), "The Establishment of Foreign Military Bases and the International Distribution of Power", **Ufrgsmun Fergus Model United Nations**, Vol. 2, pp. 83-135.
3. Dufour, Jules (2007) (a), "The Worldwide Network of US Military Bases", **Global Research**, Available at: <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=5564>, (Accessed on: 14/3/2015).
4. Dufour, Jules (2007) (b), "The World Wide Network U.S. Military Bases; The Global Development U.S. Military Personnel", Available at: https://www.bibliotecapleyades.net/sociopolitica/sociopol_globalmilitarism58.htm, (Accessed: 12/7/2017).
5. Ghasemi, Farhad (2007), "Deterrence Model of Iran's Foreign Policy: a Theoretical Approach", **Geopolitics Quarterly**, Vol. 3, No. 1, pp. 97-127.
6. Gomory, Ralph and William J. Baumol (2009), "Globalization: Country and Company Interests in Conflict", **Journal of Policy Modeling**, No. 31, pp. 540-555.
7. Holtom, Paul (2010), "Arms Transfers to Europe and Central Asia", Available at: <http://books.sipri.org/files/misc/SIPRIBP1002.pdf>, (Accessed on: 15/4/2015).
8. **IMF** (2010), "World Economic and Financial Surveys; World Economic Outlook Database", Available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/index.aspx>, (Accessed on: 11/2/2017).
9. **SIPRI** (2014), "The SIPRI Arms Transfers Database", Available at: <http://www.sipri.org/databases/armstransfers>, (Accessed on: 12/7/2015).
10. **The Global R&D Funding Forecast** (2015), "R&D in the Rest of the World", Available at: <http://www.rdmag.com/articles/2013/12/r-d-rest-world>, (Accessed on: 2/4/2013).
11. **The World Bank** (2015), "Gross Domestic Product 2014 - World Data Bank", Available at: databank.worldbank.org/data/download/GDP.pdf, (Accessed on: 1/4/2015).
12. **The World Bank** (2016), "Exports of Goods and Services (% of GDP)", Available at: <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS>, (Accessed on: 1/5/2017).
13. **The World Trade Organization** (2015), "Quarterly World Merchandise Trade by Region and Selected Economies", Available at: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/short_term_stats_e.htm, (Accessed on: 14/5/2015).
14. **UNCTAD Stat** (2015), "Country Profile", Available at: <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/home/Indexen.html>, (Accessed on: 14/4/2015).
15. Weir, Fred (2012), "Why Russia is Willing to Sell Arms to Syria", **Christian Science Monitor**, Available at: <http://www.csmonitor.com/World/Europe/>

2012/0119/Why-Russia-is-willing-to-sell-arms-to-Syria, (Accessed on:
12/4/2015).

